

वर्ष ५२

अंक ३

संस्थापक
कै. डॉ. म. बा. कुंडले

शिक्षणसमीक्षा

SHIKSHAN SAMIKSHA

शैक्षणिक प्रश्नांचे मूलगामी विवेचन करणारे नियतकालिक

आषाढ, श्रावण, भाद्रपद - शके १९४०

ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१८

संपादक, शिक्षण समीक्षा

भारतीय शिक्षण मंडल

शेषाद्री सदन, तुळशीबाग रोड, महाल, नागपूर - ४४० ०३२.

फोन नं. ०७१२-२७२१३२२

Email : shikshansamiksha1966@gmail.com, bsmbharat1@gmail.com

Website : www.bsmbharat.org

अनुक्रमणिका

१. समर्थांचे समाज संघटन	डॉ. गोविंद नि. हडप	५
२. शालेय शिक्षणाच्या माध्यमातून पाणी व्यवस्थापन कौशल्याचे विकसन सारांश	डॉ. रेखा विकास महाजन	८
३. शिस्त आणि मानवी जीवन	डॉ. गणेशकुमार पेठकर	११
४. मातृभाषेच्या अध्यापनात नाट्यीकरण आणि शालेय रंगभूमीचे महत्व	डॉ. ललीता राजेंद्र घोडे (जतकर)	१५
५. अमेरिकेतील मराठी शाळा	सौ. स्वाती भावे	१८
६. माझ्या स्वप्नातील शाळा	श्री. गजानन तुकाराम कासावार	२१
७. ब्रिटिशपूर्वकालीन भारतातील शिक्षणाची स्थिती	श्री. अतुल सुधाकर गंजीवाले	२३
८. भंडारा जिल्ह्यातील तांदुळ पिक	डॉ. आशा बानकर	२६
९. माध्यमिक शिक्षकांनी पर्यावणाच्या शाश्वत विकासासाठी सामाजिक स्तरावा राबविलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास	शुभदा उत्तम काटकर	३१ ✓
१०. हिं. गो. बन्सोडे यांच्या कादंबऱ्यातील सामाजिकता	डॉ. सज्जन थूल	
११. अध्यात्मनिष्ठ वैज्ञानिक शैक्षणिक संशोधनातून उत्तम व्यक्ती विकासाच्या दिशेने-एक अनुभव	श्री. शरद किसनजी मानकर	३६
१२. शालेय अभ्यासक्रमात प्रकल्पाची उपयुक्तता	डॉ. शशी अक्षवाल	४०
	प्रा. सौ. अश्विनी दाणी	४३
	श्री. अनिल वाग्दरकर	४६

माध्यमिक शिक्षकांनी पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी सामाजिक स्तरावा राबविलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास

शुभदा उत्तम काटकर, डॉ. सज्जन थूल
सहयोगी प्राध्यापक, य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक

प्रास्ताविक

मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी समाधानी रहावे म्हणून निकोप आणि सुंदर पर्यावरणाची गरज आहे. जर कोणत्याही विषयाची समाजामध्ये जागृती करावयाची असेल तर त्यासाठी शिक्षण हे एक प्रभावी साधन आहे व त्याकरिता शिक्षक परिपूर्ण असणेही असणेही आवश्यक आहे. असे शिक्षक पर्यावरणाचा शाश्वत विकास घडविण्यामध्ये अत्यंत मोलाची कामगिरी पार पाडत असतात. तसेच समाजात पर्यावरणसंमंधीत विविध उपक्रम राबवून पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यास मदत करतात. म्हणून शिक्षकांनीही पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाकरिता समाजात विविध पर्यावरणविषयक उपक्रम राबविणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संशोधन विषयाची गरज व महत्त्व

सद्यस्थितीत पर्यावरणीय समस्या हा सध्या जागतिक स्तरावरील चिंतेचा विषय आहे. पर्यावरणीय समस्यांना देशभाषा यांची मर्यादा नाही. या समस्या सर्व पृथ्वीवर समान आहेत. म्हणूनच पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाबाबतची जाणीव आज जगभरातील सर्वच देशांमध्ये निर्माण झाली आहे. त्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षकही सामाजिक स्तरावर पर्यावरणसंबंधित विविध उपक्रम राबवितात. तसेच शासन परिपत्रकानुसारही शाळा उपक्रम राबवितात. असे पर्यावरण व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी कोणकोणते उपक्रम शिक्षक राबवितात हे जाणून घेणे संशोधिकेस गरजेचे वाटते.

शिक्षक हा समाजाचा महत्त्वपूर्ण उत्तरदायी आहे. म्हणून स्वच्छ व सुंदर पर्यावरण ध्येय प्राप्तीत त्याची भूमिकाही अत्यंत महत्त्वाची आहे. म्हणून पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी शिक्षकांनी सामाजिक स्तरावर विविध उपक्रम राबविणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सद्यस्थितीत माध्यमिक शिक्षक समाजात कोणकोणते उपक्रम कसे राबवितात याबाबतचा अभ्यास करणे संशोधिकेस महत्त्वाचे वाटते. म्हणून सदर संशोधन हाती घेतलेले आहे.

समस्या विधान

माध्यमिक शिक्षकांनी पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी सामाजिक स्तरावर राबविलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) माध्यमिक शिक्षकांद्वारा राबविलेल्या पर्यावरण व शाश्वत विकासासंबंधी सामाजिक स्तरावरील उपक्रमांविषयी शोध घेणे.

शिक्षणसूची

- २) माध्यमिक स्तरावरील पर्यावरण व शाश्वत विकासासंबंधी राबविलेल्या उपक्रमांच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.
- ३) माध्यमिक शिक्षकांनी पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी राबविलेल्या उपक्रमासंदर्भात उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके

- १) माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांकडून पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात.
- २) माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक सामाजिक स्तरावर पर्यावरणसंबंधित विविध उपक्रम राबवितात.
- ३) पाठ्यपुस्तकातून पर्यावरण व शाश्वत विकासासंबंधित विविध विविध उपक्रम राबवितात.

संशोधनाचे प्रश्न

- १) माध्यमिक शिक्षकांद्वारा पर्यावरण व विकासासंबंधी सामाजिक उपक्रम राबविले जातात काय ?
- २) माध्यमिक शिक्षकांद्वारा पर्यावरण व विकासासंबंधी राबविलेल्या उपक्रमांची सद्यस्थिती काय आहे ?
- ३) माध्यमिक शिक्षकांद्वारा पर्यावरण व विकासासंबंधी राबविलेल्या उपक्रमांसाठी कोणत्या उपाययोजना सुचविता येतील ?

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

- १) प्रस्तुत संशोधन हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील रत्नागिरी तालुक्यापुरतेच मर्यादित आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधनामध्ये माध्यमिक शिक्षकांकडून पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी सामाजिक स्तरावर राबविलेल्या उपक्रमांचा समावेश केलेला आहे.
- ३) प्रस्तुत संशोधनामध्ये रत्नागिरी शहरातील व ग्रामीण भागातील एकूण ३० शाळांचा समावेश संशोधन अभ्यासासाठी केलेला आहे.

संशोधन कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

जनसंख्या व नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीतील लॉटरी तंत्राचा वापर केलेला आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यातील एकूण नऊ तालुक्यांपैकी रत्नागिरी हा तालुका संशोधन अभ्यासासाठी निवडलेला आहे. तसेच पर्यावरण व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासंबंधीच्या उपक्रमांचा अभ्यास करण्यासाठी रत्नागिरी तालुक्यातील एकूण ४९ माध्यमिक स्तरावरील शाळांपैकी ३० शाळांची निवड संशोधन अभ्यासासाठी करण्यात आली. या ३० शाळातील मुख्याध्यापकांसह शिक्षकांनी पर्यावरणासंबंधित राबविलेल्या उपक्रमांची माहिती नोंदतक्याच्या आधारे संकलित केली. याप्रमाणे या ३० शाळांतील प्रतिशाळा २ विद्यार्थी याप्रमाणे एकूण ६० विद्यार्थ्यांच्या मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित

केली. तसेच पर्यावरण व शाश्वत विकासासंबंधीचे दस्तऐवज या शाळांमधून संकलित करण्यात आले. या ३० शाळांना संशोधिकेने प्रत्यक्ष भेट देऊन निरीक्षणाद्वारे नोंदी घेतलेल्या आहेत.

संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधनामध्ये माहिती संकलित करण्यासाठी पर्यावरण उपक्रमासंबंधित नोंदतक्ता, मुलाखत निरीक्षण, दस्तऐवज या साधनांचा वापर केलेला आहे.

संशोधनासाठी माहिती संकलनाचे स्वरूप

प्रस्तुत संशोधनामध्ये निवडलेल्या ३० शाळांतील मुख्याध्यापकांसह शिक्षकांनी राबविलेल्या पर्यावरणासंबंधित उपक्रमांची माहिती नोंदतक्त्याद्वारे मिळविली. मुख्याध्यापक व विद्यार्थी यांच्या मुलाखतीद्वारे उपक्रमासंदर्भात माहिती मिळविली. तसेच संशोधिकेने स्वतः प्रत्यक्ष शाळांना भेटी देऊन निरीक्षणाद्वारे राबविलेल्या उपक्रमांची माहिती जाणून घेतली. ही सर्व माहिती संकलित केली. या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष

- १) शिक्षकांनी गावातील मंदीर, मस्जिद, चर्च, तलाव, रस्ते यांच्या बाजूने वृक्षारोपण केले. ग्रामस्वच्छतेचा कार्यक्रम नियमित राबविला. तसेच शाळेतून वृक्षांचे महत्त्व सांगण्याकरिता वृक्षदिंडीचे आयोजन केले. हे सर्व उपक्रम एकूण ३० शाळांनी म्हणजेच १०० टक्के शाळांनी सामाजिक स्तरावर राबविलेले आहेत.
- २) विविध शाळांनी होळी, गणेश उत्सव, नवरात्रोत्सव काळात वृक्षतोड होऊ नये यासाठी जनजागृती केली. तर गावातील अशिक्षित लोकांना पर्यावरण दिनाचे महत्त्व समजावून दिले. हे सर्व उपक्रम २८ शाळांनी म्हणजेच ९३.३३ टक्के शाळांनी सामाजिक स्तरावर राबविलेले आहेत.
- ३) शिक्षकांनी महासागराचे आपल्या जीवनातील महत्त्व याविषयी गावामध्ये मार्गदर्शनपर प्रबोधन केले. तर निसर्गसंवर्धन विषयाबाबत, पर्यावरणवादी, पर्यावरणरक्षक तज्ज्ञांची विचारसरणी जाणून घेतली. इंधनाचा वापर मर्यादित करण्यासाठीही जनजागृती केली. तसेच विविध प्राण्यांचे पर्यावरणीय दृष्टिने महत्त्व स्पष्ट करणारा माहितीपट गावकऱ्यांना दाखविला व वनांचे उपयोग या विषयावर गावात तज्ज्ञ व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित केली. हे सर्व उपक्रम एकूण २५ शाळांनी म्हणजेच ८३.३३ टक्के शाळांनी सामाजिक स्तरावर राबविलेले आहेत.
- ४) शाळांनी समुद्रकिनाऱ्याची नियमित स्वच्छता करून पर्यटकांना प्रदूषण करू नये याबाबत आवाहन व मार्गदर्शन केले. हा उपक्रम २४ शाळांनी म्हणजेच ८० टक्के शाळांनी सामाजिक स्तरावर राबविलेला आहे.
- ५) शाळांनी गावात स्वच्छतेचे महत्त्व डॉक्टर तज्ज्ञांकडून समजावून दिले. तर हरित जीवन पद्धतीचा अवलंब करण्याविषयी मार्गदर्शन केले आणि वाघाची कातडी, नखे, पर्सेस, गाऊन, कोट व गालिचा न वापरणे तसेच प्लास्टिक पिशव्या न वापरण्यासंदर्भात समाजात जनजागृती केली

शिक्षणरीत्या

आणि गावातील दुकानदारांना तंबाखु, गुटखा, सिगारेट, विडीची विक्री न करण्याबद्दल सांगितले. शिक्षकांनी पर्यावरणाच्या न्हासास मानवच कारणीभूत आहे. याबाबत पोस्टर्स व घोषवाक्याद्वारे समाजात जनजागृती केली. हे सर्व उपक्रम एकूण २३ शाळांनी म्हणजेच ७६.६६ टक्के शाळांनी सामाजिक स्तरावर राबविलेले आहेत.

- ६) इंधन बचतीसाठी जवळ अंतरावर जाणेसाठी सायकल व पायी चालत जाणेबाबतचे मार्गदर्शन शाळांनी समाजात नियमित करावे.
- ७) शिक्षकांनी पर्यावरण न्हासास मानव कारणीभूत कसा आहे याविषयी गावात आठवड्यातून एकदा नियमित गटचर्चा घडवून आणावी.
- ८) अपारंपारिक अक्षय स्रोतांचा वापर जास्तीत जास्त लोकांनी करावा याबाबत शाळांनी समाजात नियमित जनजागृती करावी.
- ९) ऊर्जेची बचत, पाण्याची काटकसर कशी करावी याबाबत समाजात सर्वच शाळांनी तज्ज्ञांमार्फत मार्गदर्शन करावे.
- १०) शिक्षकांनी सार्वजनिक वार्ताफलकावर स्वच्छतेच्या सवयी लिहिण्याबरोबरच पर्यावरणसंबंधीत दुर्मिळ माहिती दिनविशेष व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासंदर्भात महत्त्वपूर्ण माहिती नियमित लिहावी.
- ११) शाळांनी पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाकरिता गावातील ग्रामपंचायतीजवळ नियमित सभांचे आयोजन करताना विविध पर्यावरणीय संस्थातील व्यक्तींनाही आमंत्रित करावे.
- १२) शाळांनी माझा गाव स्वच्छ गाव या स्पर्धा राबवित असताना सामाजिक संस्था, पर्यावरणीय संस्था व गावातील नागरिकांचेही सहकार्य घ्यावे.
- १३) शाळांनी समाजात गरजा कमी करण्याबाबत व टाकाऊ वस्तूंचा पुनर्उपयोग व पुनर्चक्रीकरण कसे करावे याबाबत तज्ज्ञांमार्फत मार्गदर्शन करावे.
- १४) सर्वच शाळांनी पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाकरिता गावात तसेच शहरात पर्यावरणसंबंधित विषयाबाबतच्या वाचन कट्ट्याचे आयोजन करावे.

सारांश

प्रस्तुत संशोधनामध्ये माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांनी पर्यावरण व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासंबंधी सामाजिक स्तरावर राबविलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सदर संशोधनामधील निष्कर्ष व शिफारशींचा उपयोग इतर विविध शाळांना पर्यावरणसंबंधित उपक्रम राबवित असताना होण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) अहिरराव, अलिझाड, सिरसीकर, पेंडसे व इतर (१९९७) पर्यावरणशास्त्र पुणे, अहिरराव प्रकाशन, प्रथमावृत्ती.